

Олександр БОНДАР

СТАНОВЛЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИХ ЗОН ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

В українській мові, як і в багатьох інших, у функціонально-семантичному полі (далі ФСП) темпоральності виділяються три семантичні зони: зона минулого, теперішнього, майбутнього, протиставлені за диференційно-семантичними ознаками (далі ДСО) порядку дії та дейксису. Становлення вказаних зон — значна проблема в мовознавстві, для розв'язання якої необхідні дослідження як загальнолінгвістичного спрямування з долученням антропологічних, історичних, соціологічних, психологічних і культурологічних даних щодо з'ясування становлення поняттєвої категорії часу, так і дослідження конкретних мов для встановлення процесу розвитку формальних засобів вираження.

У даній розвідці зроблено спробу накреслити схему можливої концептуальної і формальнолінгвістичної еволюції ФСП темпоральності з прикладанням останнього завдання до історії української мови.

Тернарна опозиція часових зон виникла протягом тривалого розвитку мови у зв'язку з розвитком суспільства і соціальним розвитком людини. Видається незаперечним, що для дослідження змістового боку проблеми необхідно спиратися на головну засаду, яка визначала розвиток архантропа в напрямку до неоантропа і до сучасної людини, — засада «піднесення» мислення від конкретного до менш конкретного, від менш конкретного до абстрактного, від менш абстрактного до більш абстрактного.

У ФСП темпоральності найконкретнішою є зона теперішнього, власне теперішнього моменту мовлення, коли предикат безпосередньо співвідноситься з реальною дією в інтервалі часу, до якого належить момент мовлення. На змістовому рівні єдиним можливим піддрунтям для створення тернарної опозиції часових зон є зона теперішнього. Первинною формою, стосовно якої встановлюється опозиція, теж є форма теперішнього часу [41; 15:177; 39:60]. Це випливає з самої логіки об'єктивного теперішнього. По суті, сповна реальним для людини є лише теперішнє. Все, що людина може сприймати, з чим вона може реагувати, взаємодіяти, — це об'єкти і процеси теперішнього. Реальність минулого і майбутнього є похідною від реальності теперішнього, адже вони не є стосовно теперішнього чимось таким, що перебуває «в собі»: минуле є завжди минуле деякого теперішнього, майбутнє є завжди майбутнє теперішнього, а не майбутнє «само по собі» [32:115]. Можна сказати, що ми схиляємося до динамічної концепції у трактуванні онтології часу [Про

динамічну, а також інші концепції див. 21]. Для актуального теперішнього не потрібно мислительного процесу абстрагування, узагальнення, що логічно поєднується з фактом наявності не тільки в антропоїдів, а й у нижчих мавп, собак, кішок, дельфінів і т.д. і навіть птахів наочно-дійового мислення, через те що воно здійснюється в тісному зв'язку з тією обстановкою, в якій відбувається їх предметно-перетворювальна діяльність [13:59-60]. Для вільної ж практичної часової орієнтації обов'язкова наявність розвиненої мозкової зони Брока, що відповідає за темпоральну організацію граматичної інформації [38:182]. Наочнообразне мислення первісної людини у ранню добу її існування, слід гадати, не набуло великого розвитку через брак широкої суспільної практики. Зрозуміло, що суспільний досвід людей цієї доби був незначним, він слабо пов'язувався з минулим і не розкривав перспектив у майбутньому. Первісна людина жила тільки в «теперішньому», оскільки минуле тривало далі і не поступалося місцем теперішньому, майбутнє ж як доля відчувалося вже в теперішньому [31:106-107].

І в нині відомих відсталих народностей слабо виражене як зберігання минулого досвіду, так і планування майбутньої діяльності [34:93].

В результаті того, що події теперішнього мали різну тривалість, кут зору спостерігача міг змінюватися від часової точки до значного за обсягом інтервалу. Спочатку це навряд чи відображувалося в примітивній мові первісної людини, яка тільки фіксувала події і факти та констатувала деякі зв'язки між ними. З часом об'єктивна тривалість спричинила формування темпорального континууму у свідомості первісної людини. Саме суб'єктивна тривалість впливає на зміст пам'яті, соціальної перцепції та ін. процесів, зокрема на потребу в їжі [9:28].

Вже в цей час у мові формується, поки що суто семантична, категорія часової локалізованості. Теперішнє поступово розширювало свої рамки. І хоч вони були досить широкими, проте кожна конкретна дія, процес займав не всю сферу теперішнього, а лише певну його частину. При цьому події ще впорядковувалися не за відношенням раніше/пізніше, а за відношенням включення, рідше перетину. Пам'ять первісної людини, звичайно, не була спроможна зафіксувати надовго велику кількість подій, тому об'єктивно давніші події стиралися в пам'яті і просто переставали існувати для індивіда.

Коли у мисленні первісної людини сталося розщеплення суб'єкта/об'єкта і предиката, в мові ще певний час предмет і дія виражалися нерозчленовано [18:306-307]. Розрізнення предмета і дії уможливило в подальшому розрізнення дії і стану. Це був важливий крок до розчленування сфери теперішнього, особливо тоді, коли воно закріпилося в мові. На те, що цілком імовірно є існування в прадавній мові спочатку лише двох форм теперішнього часу (теперішній дії — теперішній стану), вказують дані стародавніх мов, які дійшли до нас у писемних пам'ятках, наприклад, санскриту. Так, основна функція перфекта у санскриті — це

вираження стану — на відміну від процесу дії, що передавався формою теперішнього часу: *bibhāya* «він боїться», *bhāyate* «він лякається». Таким чином, за своїм походженням перфект — особливий різновид теперішнього часу, а не форма минулого часу [3:278].

Звісна річ, відповідні мовні форми виникли пізніше. Хоч сфера реального теперішнього і була підвалиною для творення часів у мовній системі, неправильним було б твердження, що у прадавній мові існували форми теперішнього часу. Сама свідомість первісної людини була спочатку фактично «позачасовою» [12:106], а тому і час у мові ніяк не виражався. Не виражався він навіть з появою опозиції «дія — стан». Якщо в цей час і існували якісь форми, то вони виражали саме вищевказану опозицію, а не темпоральність.

Однак тепер створювалися всі передумови для виникнення власне часової категорії у мові. Дія починає сприйматися не «сама в собі», а як подія, внаслідок якої в матеріальній системі, в матеріальному світі щось відбулося за певний час, в певному місці, в силу певних причин. Подія виявляється переходом матеріальної системи з одного стану в інший [24:11]. Причому, з одного боку, подія передбачає існування попереднього стану матеріальної системи і її наступного стану, який з'явиться після і внаслідок цієї події, і стан як елемент буття системи можна встановити, виділити лише завдяки події, в якій зникає один стан і виникає інший. З другого боку, сама подія є наслідком попередньої події і причиною наступної.

Це імперативно детермінує відображення відношень раніше/пізніше в мовній системі. Це ще не справжнє «розщеплення» теперішнього на часові сфери. Первісна свідомість лише фіксує дискретність реального часу і вказує на порядок виникнення дій і станів. Та це вже вищий ступінь розвитку відображення характеристик реального часу у мові. Тільки у зв'язку з появою можливості вишикувати всі події і стани за порядком їх актуалізації стає можливим і розвиток ідеї циклічності часу, що ґрунтується на періодичних повтореннях наявних ситуацій, на природних циклах. У пізнішу добу людські уявлення базувалися на циклічності часу [37:335], що було характерним для землеробських, осілих суспільств, та на ідеї лінійно-просторового, маршрутного часу, характерного для скотарів-кочівників [25:18].

Спочатку наступність/попередність мала просторовий характер як конкретніший, на що вказують, зокрема, деякі слова індоєвропейської генези, напр. **davē* означало спочатку 'далеко в просторі', а пізніше — 'далеко в часі' [5:81].

Ні циклічність і лінійність архаїчних уявлень про час, ні їх просторовість, власне, ніяк не відображалися у примітивній граматичній системі мови. Спершу це відбивалося лише в лексиці. Причому циклічність архаїчної свідомості існувала тривалий час. Вона ще фіксується в найстародавніших писаних пам'ятках. Ідея «позачасового» буття чи

нерухомого часу в ранній період існування первісної людини заступається іншою ідеєю — ідеєю циклічності часу, постійного руху по колу. Сюди можна віднести одне з найдавніших індуїстських уявлень про світові цикли (кальпи), що повторюються через кожні 4 млрд. 320 млн. років [37:335]. Звичайно, давнішими є цикли, побудовані на природних процесах: чергування світлої і темної частин доби, чергування пір року, місяців, років тощо, як життєво важливі. У слов'янських мовах ідея циклічності чітко простежується в слові *verme, що походить із давнішого *vertmen і утворене від *vьgtĭ 'вергті, повертати' за допомогою суфікса -men.

Практична часова орієнтація з актуального теперішнього поступово поширюється спочатку лише на найближче майбутнє і недавнє минуле. За цими межами події сприймаються розпливчасто і слабко координовані в часі [12:106].

Первинна аспектуальна опозиція, що ґрунтувалася на ДСО акціональності/статальності, і спціальний таксис, що ґрунтувався на ДСО раніше/пізніше спочатку в просторовому розумінні, стали шаблями до розчленування зони теперішнього і формування опозиції минуле — теперішнє, оскільки події минулого менш абстраговані, ніж події майбутнього. Минулі події — це первинно події, які відбувалися в теперішньому, так чи інакше, переживаючись людиною. Ставши подіями минулого, вони певний час залишаються у пам'яті людини. А нагромадження життєвого досвіду, без чого неможливим був поступ первісного людського суспільства, і собі, вимагає вже добре розвиненої довготривалої пам'яті.

Опозиція первинний перфект (теперішнє становості) — презент (теперішнє дії), яка була власне аспектуальною, трансформується в суто часову опозицію (власне) перфект — презент. Перфект починає вказувати не тільки на наявний стан, а й на минулу дію, внаслідок якої виник даний стан. Перфект навряд чи мав тут парадигматичне значення минулого часу, а виступав як певного роду теперішньо-минулий час: розмежування зон теперішнього і минулого було ще не чітким. Пізніше перфект, можливо, у певному контексті міг виступати із вказівкою на дію, що належить сфері суто минулого. Не випадково стосовно різних мов і стосовно однієї мови у різні періоди розвитку поняття перфекта, що було введено стоїками у III-I ст. до н.е. вкладалося різне значення [15:176-185].

З плином часу пам'ять людей племінно-родового ладу збагачувалася найважливішими фактами, подіями, що відбувалися в минулому. Безумовно, що надзвичайно важлива подія залишалася в колективній пам'яті роду, проте вона виходила з зони часового кута зору і тому втрачала зв'язок із реальною часовою віссю, із реальним часом. Нагромаджені у значній кількості найважливіші події і факти далекого минулого перетворювалися у події і факти міфу. Так формувалося поняття про сферу минулого, на якій ґрунтувався весь нагромаджений досвід. І це було минуле не в нинішньому розумінні: воно протиставлялося теперішньому як

сакральне реальному. Існували ніби дві часові сфери — сфера реального і сфера сакрального. Реальним часом завжди було теперішнє (і ближнє минуле, яке ще не достатньо з ним диференціювалося), минуле ж було завжди сакральним, належністю міфології [14:28], історичним часом роду. Стародавні греки осмислювали час теж у двох аспектах: конкретний час, колорит, і міфологічний час як рухомий образ вічності [17:215].

Сакральне минуле сприймалося у свідомості людини інакше, ніж близьке минуле (теперішньо-минуле), а отже, вимагало й особливого, окремого вираження в мові. Не виключено, що така форма мала аористичнотипне значення. Таким чином, первинний аорист з'явився за перфектом.

Первинний аорист відрізнявся від перфекта тим, що вказував лише на минулу дію, безвідносно до стану.

На цій стадії розвитку мовного часу сформувалася спеціалізована часова опозиція первинний аорист, як відображення сакрального часу (минулого) — презент, як відображення реального часу. Своєю чергою, сфера реального часу вже була роздвоєна і визначалася опозицією перфект — презент (передтеперішній — теперішній). Але симетрії «минуле — майбутнє» ще не існувало, як не існувало ще й розуміння місця теперішнього у відзначеній опозиції часів [8:173]. Людина шукала себе в минулому і в майбутньому. Культ предків — передчуття і сурогат особистого безсмертя. Міф зливає минуле з майбутнім і закріплює їх злиття в теперішньому [17:211].

Наступним етапом було перенесення впорядкованих подій скалярного часу на векторну вісь. У зв'язку з цим події минулого перестають відноситися до сфери сакрального часу, починаючи співвідноситися з теперішнім за ДСО, що нагадує ДСО порядку дії і дейксису. Утворюється опозиція минуле — неминуле, що ґрунтується на контрадикторних відношеннях.

Що далі ми відходимо від найдавнішого етапу формування ФСП темпоральності, то все менш однозначним для різних мов було це формування. На даному етапі формою минулого міг стати і перфект, який розщепився на дві форми, з яких одна повністю втратила вказівку на стан, а отже, і зв'язок із теперішнім, і стала позначати минулу імперфективну дію. Що такий шлях виникнення форми минулого можливий, вказує Т.Барроу [3:278]. Минуле ж сакральне, можливо, починає вказувати на давно минулу дію, яка залишається поза часовою віссю.

Врешті-решт сакральне минуле, значною мірою переставши бути сакральним, теж займає місце на часовій осі з модифікованим значенням, що наближалось до аористичного. В такий спосіб формувалася опозиція минуле — неминуле, а в межах минулого — аорист-імперфект-перфект. Водночас удосконалювалися аспектуальні значення.

Знову ж таки, тут треба зробити застереження про особливість вищевказаної темпоральної опозиції у порівнянні з сучасним періодом. Її

хронотипність мала лише віртуальний характер, ґрунтуючись на реальній спціальності. У мовах примітивних народів просторові поняття заступають часові, змішуються з ними досить часто. Це відзначають багато вчених, зокрема, ще В.Гумбольдт [11:207-208]. Гадаємо, що це притаманно будь-якому первісному суспільству, де абстрактність мислення не досягла потрібного рівня, і спричинено об'єктивною взаємопов'язаністю простору і часу, існуванням єдиного часо-просторового континууму.

Часова ідея цього періоду визначалася просторовими ознаками, як і сам часовий вектор, що теж мав спціальнотипний характер. У стародавніх єгиптян минуле пов'язується з заходом, майбутнє і теперішнє — зі сходом. А поняття про час передається ієрогліфом ☉ — «сонце» і «дорога» [17:210-211]. Людина стоїть на дорозі подій і фактів, яка разом із ними рухається повз нерухому людину. Події і факти, що зафіксувала свідомість людини на цій «дорозі» першими, переходять до сфери минулого. Тому події і факти, які вже «минули» людину, ставляться попереду, що й значить: відносяться у минуле. Через те в Київській Русі (X-XIIIст.) минуле асоціювалося не з тим, що попереду людини, як це вважає Р.А.Будагов [8:173] і не з тим, що попереду, безвідносно до положення суб'єкта [16:200-201], а з тим, що людина першим (раніше) фіксувала. Саме попередність фіксації створювала в середньовічній уяві просторову векторну вісь, «дорогу», у якій був початок («перед»), а кінець губився десь вдаль. Ця дорога відчужувалася від досвіду людини і розглядалася такою, що існує іманентно. Яскравим прослідком такого колишнього положення речей є ст.-сл. *прѣжде*, рос. *прежде* (– *perdje), що означає ‘попереду’. Те саме можна сказати і про укр. *попередній*, хоч зараз воно більше пов'язане з таксисним значенням.

Еволюція зон ФСП темпоральності тривала від прямого ототожнення часового і просторового векторів до метафоричного перенесення просторових ознак на часові, тим більше, що онтологічно час і простір — взаємопов'язані форми існування матерії. Часове починає глибше розрізнятися з просторовим. На дану добу суб'єкт уже не мислиться відірвано від «дороги-часу», а ставиться на ній у точку «тепер», і це «тепер» протиставляється як минулому, так і майбутньому. Утворюється справжня часова опозиція теперішнє — нетеперішнє, що ґрунтується на контрадикторних відношеннях.

Існує дейктична точка «тепер» суб'єкта, від якої відлягають події в минуле чи в майбутнє. Реальність існування в ті часи опозиції теперішнє — нетеперішнє добре підтверджується формами сучасних слов'янських мов, зокрема української, в якій лексичні засоби вираження минулого і майбутнього часу тісно пов'язані між собою, протиставляючись сфері теперішнього: *далекій* може означати ‘дуже давній’ і ‘прийдешній’, *колись* — ‘у минулому’ і ‘у майбутньому’, *тоді* — ‘у минулому’ і ‘у майбутньому’ і т.ін.

Попередня опозиція (минуле — неминуле) не занепадає, а існує паралельно. Звичайно, в різних мовах домінантною була та чи інша опозиція, можлива також їх тимчасова рівноправність.

Щойно описаний етап був перехідним. З одного боку, засоби вираження часу набувають хронотипного змісту, з іншого боку, вони ще зберігають міцні зв'язки з просторовими, від яких походять. Так, у давньоруських писемних пам'ятках поряд із великою кількістю зафіксованої лексики на позначення дат, часових відтинків і навіть деяких загальних назв типу *веремя*, *вѣкъ*, *годъ*, *часъ* практично не було лексем із значенням часових сфер. Для передачі віднесеності часової тривалості до однієї з часових сфер, головним чином, до сфери минулого, використовувалися дієслова руху, а конкретні відтинки часу позначалися прикметниками, вживаними на позначення розмірів і властивостей предметів, істот [23:52]. Рік, що минув (минав) передавався як *лѣто минуше*, *лѣто исходяче*; невеликий інтервал — *малъ часъ*, великий інтервал — *дълго время* тощо [23:52-53]. Розміри предметів — це суто просторова характеристика, рух — це вже просторово-часова характеристика.

У пізній праслов'янській мові (II-VIст.), а також у спільносхіднослов'янській і давньоукраїнській мові опозиція теперішнє — нетеперішнє виражалася переважно лексичними засобами, а опозиція минуле — неминуле — граматичними: з одного боку, система минулих часів (перфект, аорист, імперфект, плюсквамперфект), з іншого — форми теперішньо-майбутнього часу.

Щоправда, в цей час розпочинається сполучення двох типів контрадикторних відношень і витворення контрарних відношень. Так, крім форми теперішньо-майбутнього часу, простої форми, яка безперечно, була найдавнішою формою майбутнього часу [4:261], виникають складені, аналітичні форми (майбутній I і майбутній II), що вказуючи на майбутній час, не можуть вказувати на час теперішній (їх паралельного видового значення ми не торкаємося).

Розщеплення сфери теперішнього на зону власне теперішнього і майбутнього — останній етап формування сучасної тернарної системи. У багатьох мовах, в тому числі і розвинених, наприклад, японській [10:137-138], цей процес не закінчився й досі.

Процес виділення сфери майбутнього у слов'янських мовах мав дві стадії. На першій стадії відбувалося переосмислення можливості виконання дії у реальну можливість, коли дія згодом буде виконана. Давні суфіксальні форми майбутнього часу на *-je-* в слов'янських та інших індоєвропейських мовах сягають своїм корінням модальних форм, що виражали можливість [30:285], в праіндоєвропейській мові не було форми майбутнього часу, як не було ще в мисленні тієї людини і самої ідеї майбутнього часу. Форма, що стане пізніше, можливо, в найостанніший період існування

індоєвропейської прамови і тільки в частині її діалектів формою майбутнього часу, позначала модальну категорію [30:288]. Це явище відоме не тільки індоєвропейським мовам і логічно впливає з самої онтологічної суті майбутнього як нереалізованої поки що можливості, яка з певною долею ймовірності може згодом стати реальністю [2:86]. Процес переосмислення модальної форми в суто часову був тривалим. Пізньоіндоєвропейські форми майбутнього часу на *-sje-*, *-s-* занепали ще в ранньопраслов'янський період [22:316]. Імовірно, це пов'язано з переформуванням системи виражальних засобів ФСП аспектуальності, з наявною асиметрією форм минулого і майбутнього часів.

На другій стадії почали розвиватися пізніші форми майбутнього часу в праслов'янській мові, коли ідея майбутнього вже існувала, хоч воно ще погано розрізнялося як із модальними значеннями, так і з семантикою теперішнього. Нові, аналітичні форми футурума творилися сполученням допоміжних дієслів із модальним значенням з інфінітивом або активним дієприкметником минулого часу на *-l-*. Спочатку конструкції типу *хочѣж писати*, *имѣ ходити*, як такі, що складаються з окремих двох дієслівних форм, мали суто модальне значення. Час пов'язується на перших порах не з дієсловом як частиною мови, а з членом речення, присудком [20:82]. З частковою втратою лексичного значення модальними словами утворюються нові форми дієслів — аналітичні форми майбутнього часу. Паралельно вони могли вказувати і на модальність.

Слід зауважити, що допоміжні дієслова *хочю*, *стану*, *иму*, *буду*, *начну* і т.ін. лише за своєю лексичною семантикою були модальними, такими, що так чи інакше вказували на сферу майбутнього. За своєю ж граматичною формою — це були дієслова теперішнього часу. Поштовхом для їх відділення від інших форм теперішнього часу було значення доконаності дії. Основи теперішнього часу на *-je-*, *-i-* часто служать для вираження недоконаного виду, а основа теперішнього часу кореневого типу (і атематична), як правило, вказує на доконаний вид [19:181]. Таким чином, маємо аспектуальні опозиції *дамь* (інф. *дати*) — *даѣж* (інф. *даяти*), *станѣж* (інф. *стати*) — *стаѣж* (інф. *стаяти*), *имѣж* (інф. *ѣти*) — *имамь* (інф. *имати*), *падѣж* (інф. *пасті*) — *падаѣж* (інф. *падати*) і т.д.

Щодо дієслова *боудоу*, то воно, як не без підстав вважають, було самостійною лексичною одиницею зі значенням майбутнього часу, пізніше суплетивно граматикалізовану як форма майбутнього часу від дієслова *бути [33: 233-234].

Дещо пізніше ДСО доконаності/недоконаності дії стала розвиватися і в формах теперішнього часу, де вирішальну роль відіграла не суфіксація (тематичні голосні основ), а префіксація. Виникають видові опозиції *пишию* — *натишию*, *идоу* — *поидоу*, *творю* — *сътворю* і т.д. Футуральної семантики вони спочатку не мали, оскільки вона не підтримувалася, так як у аналітичних формах типу *станоу писати*, *боудоу ходить*, модальністю з

непрямою або й прямою вказівкою на сферу майбутнього. Проте ці два ряди опозицій споріднювала ДСО доконаності/недоконаності дії.

Онтологічно теперішнє співвідноситься з процесом становлення, процесом розгортання, актуалізації дії, тому дія не може бути завершеною в момент «тепер». Внаслідок того, що розвитку формальних засобів вираження постійно відстає від розвитку концептуальної сфери, мовні форми з їх семантикою зайшли в суперечність із реальними відношеннями та їх відображенням у мисленні. Це викликає переосмислення форм і, врешті-решт, їх диференціації та зміни семантики: за презентними формами недоконаного виду закріплюється значення теперішнього часу — за презентними формами доконаного виду закріплюється значення майбутнього часу. Так з'являються форми майбутнього простого.

Перебіг відокремлення форм майбутнього простого доконаного виду і теперішнього навряд чи можна вважати завершеним. Так, у нижченаведених реченнях часова кваліфікація дієслів становить певні труднощі: [Тоска] *Порою жалобно завоет и вновь умолкнет до поры* (А.Блок); «*Что-то я тебя, старичок, никак не разберу*»; *А інколи стінась біля баитана, I раптом старчить підкрастись тихо* (Б.Олійник). Це спонукає багатьох вчених розрізняти теперішній доконаний і майбутній доконаний [7:29; 29:629-630 та ін.] або вважати, що форми майбутнього простого можуть передавати і значення теперішнього [28:247; 26:158 та ін.]. Насправді, семантична суть форми теперішньо-майбутнього доконаного виду набагато складніша [Див. про це 6:9-15].

У більшості романських і германських мов процес розщеплення майбутнього і теперішнього у формальних засобах вираження, мабуть, можна вважати закінченим [36:36-37].

Таким чином, на останньому етапі відбувається поєднання бінарних семантичних опозицій минуле — неминуте (контрадикторні відношення) і теперішнє — нетеперішнє (контрадикторні відношення). Минуле починає протиставлятися і неминутому і теперішньому, а теперішнє — нетеперішньому і минулому. Неминуте/нетеперішнє виявляється третім членом опозиції — майбутнім. Так виникає сучасна тернарна опозиція минуле — теперішнє — майбутнє (контрарні відношення), яка тією чи іншою мірою представлена формальними засобами вираження. Минуле — це вже те, яке позаду, а майбутнє — те, що попереду (пор. рос. *предстоящий*). Поступово спеціальність часового концепту стирається настільки, наскільки час пов'язаний із простором. Реальний час починає розумітися не тільки як фізична величина. В ньому виділяються, крім фізичного, хімічний, біологічний, психофізичний і соціальний час відповідно до різних структурних рівнів організації матерії [1:76].

Характер вираження часових зон ФСП темпоральності у сучасних мовах свідчить про те, що вони перебувають на різних етапах розвитку. Існують мови типу юрок (індіанські мови), де зовсім відсутні часові форми, які відрізнялися б формально [42:32], існують мови типу яруро (індіанські

мови) з зачатками формальних засобів (слова, що виконують роль часових часток), які мають ще виразно просторовий характер [11:207-208]. При цьому є рація вважати, що і часова семантика ще погано диференціюється. Слушне зауваження з цього приводу зробив О.О.Потебня: «Дві речі різні: в мові є дві однозвучні форми — одна для теперішнього, інша для майбутнього часу; і в мові немає форм ні для того, ні для іншого. У першому випадку сама мова доходить до свідомості розрізнення часів... у другому випадку розрізнення теперішнього і майбутнього часів (якщо воно не позначено інакше) може бути внесено в значення мови не з неї самої, а зі стороннього кута зору (наприклад, під кутом зору чужої мови)» [27:115].

Є мови типу енецької (самодійські мови), в якій формальні засоби розвинені досить добре за відсутності справжнього семантичного поділу на часи [20:78]. Мови типу японської формально розрізняють лише минуле і теперішнє, мови типу слов'янських мають розвинену систему форм, однак деякі форми парадигматично не розрізняють теперішній і майбутній час. І, нарешті, мови типу англійської та французької мають чітко розмежовану систему форм. Слід згадати і деякі мови, у яких сформувалося темпоральне розрізнення в межах однієї часової зони. Так, у ряді мов банту, наприклад, кікую, наявні три граматичні категорії на позначення зони минулого: негайне минуле, ближнє минуле і віддалене минуле [40:166], можливо, це подальша перспектива розвитку для переважної більшості мов.

Отже, з перебігом розвитку семантичних зон ФСП темпоральності можна виділити сім основних етапів:

1. етап «нерозчленованого» часу з «нерухомим» теперішнім;
2. етап формування аспектуальної опозиції акціональність/статальність на розрізненні предметів дії і стану в нерозчленованому теперішньому;
3. етап формування спеціальнотипної ДСО раніше/пізніше й опозиції первинний перфект — теперішнє дії, переважно циклічні інтерпретації часу;
4. етап формування опозиції реальний час, у якому протиставляються (власне) перфект — презент і сакральний час (минуле з аористичнотипним значенням);
5. етап формування віртуально хронотипних контрадикторних відношень першого типу «минуле — неминуле», у межах минулого — аорист, імперфект, перфект;
6. етап формування віртуально хронотипних контрадикторних відношень другого типу «теперішнє — нетеперішнє» з паралельним існуванням опозиції «минуле — неминуле»;
7. розщеплення сфери теперішнього на презент і футур, утворення форм майбутнього часу на базі ФСП модальності.

Поєднання двох типів контрадикторних відношень і витворення хронотипної тернарної системи, побудованої на контрарних відношеннях. Занепад старих форм майбутнього часу і витворення нових, що розрізняються видом.

1. Абасов А.С. Оглы. Пространство и время, пространственно-временная организация // *Вопр. философии.* – 1985. – № 11. – С.71-81.
2. Аскин Я.Ф. Проблема времени: Ее философское истолкование. – М.: Мысль, 1966.
3. Барроу Т. Санскрит. – М.: Прогресс, 1976.
4. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород: Закарпатоблвидав, 1960.
5. Бондар О.І. Відображення в темпоральній лексиці слов'янських мов розвитку увялень стародавніх слов'ян про час // *Розвиток духовної культури слов'янських народів: Зб. наук. праць* – К.: Наук. думка, 1991. – С.79-85.
6. Бондар О.І. Субполе перфектності і теперішній час доконаного виду у сучасній українській мові // *Щорічні зап. з укр. мовознавства.* – Одеса: ОДУ, 1996. – Вип. 4. – С. 9-15.
7. Бондарко А.В. Система глагольных времен в современном русском языке // *Вопр. яз.* – 1962. – № 3. – С.27-37.
8. Будагов Р.А. Язык — реальность — язык. – М.: Наука, 1983.
9. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. – К.: Наук. думка, 1984.
10. Головин И.В. Грамматика современного японского языка. – М.: МГУ, 1986.
11. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984.
12. Гуревич А.Я. Время как проблема истории культуры // *Вопр. философии.* – 1969. – № 3. – С. 105-116.
13. Ерахтин А.В., Портнов А.Н. О предпосылках возникновения человеческого мышления и языка // *Филос. науки.* – 1986. – № 1. – С. 55-64.
14. Косиченко А.Г., Нисанбаев А.Н. Формиране и развитие на категорията време в контекста на предметна дейност // *Филос. мисъл.* – София: БАН, 1986. – № 7. – С. 27-35.
15. Литвинов В.П. Движение теоретического понятия (на материале «перфекта») // *Методологические и философские проблемы языкознания и литературоведения.* – Новосибирск; Каунас, 1984. – С. 176-185.
16. Лихачев Д.С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. – Л., 1978.
17. Лобанок Э.С. Синкретизм мышления древних народов по данным их языков // *Методологические проблемы анализа языка.* – Ереван: Изд-во Ереванского ун-та, 1976. – С. 207-222.
18. Марр Н.Я. По этапам развития яфетической теории. – М.-Л., 1926.
19. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Изд-во ин. лит.-ры, 1951.
20. Мецанинов И.И. Глагол. – Л.: Наука, 1982.
21. Молчанов Ю.Б. Проблема времени в современной науке. – М.: Наука, 1990.
22. Нікулін Г.І. Відмінювання дієслів // *Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука.* – К.: Наук. думка, 1966. – С. 310-334.
23. Німчук В.В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. – К.: Наук. думка, 1992.
24. Онищенко В.Д. Про філософський статус понять стану і події: Автореф. дис. ... кандид. філос. наук. – К., 1993.
25. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 1996.
26. Петрухина Е.В. Функционирование презентных форм глаголов совершенного и несовершенного вида (с точки зрения взаимодействия глагольной категории вида и времени) в чешском языке в сопоставлении с русским // *Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским языком и другими славянскими языками.* – М.: Изд-во МГУ, 1983. – С. 152-172.
27. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: Глагол. – М.: Просвещение, 1977. – Т. 4.—Вып. 2.
28. Русанівський В.М. Структура

- українського дієслова. – К.: Наук. думка, 1971.
29. Русская грамматика. – М.: Наука, 1982. – Т.1.
30. Савченко А.Н. Сравнительная грамматика индоевропейских языков. – М.: Высшая школа, 1974.
31. Сафронов И.А., Сияжков Ю.А. Время как условие и фактор общественного развития // Философские аспекты проблемы времени: Межвуз. сб. научн. трудов. – Л., 1980. – С. 104-117.
32. Трубников Н.Н. Проблема времени в свете философского мировоззрения // Вопр. философии. – 1978. – № 2. – С. 111-121.
33. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. – М.: Наука, 1975. – Вып. 2.
34. Якушин Б.В. Происхождение человека и языка в процессе трудовой деятельности // Онтология языка как общественного явления. – М.: Наука, 1983. – С. 37-104.
35. Ярцева В.Н. Иерархия грамматических категорий и типологические характеристики языков // Типология грамматических категорий: Мещаниновские чтения. – М.: Наука, 1975. – С. 5-23.
36. Binnick Robert I. Time and the Verb: A Guide to Tense and Aspect. – N.Y., Oxford: OUP, 1991.
37. Filipcová B., Filipec J. Společnost a čas // Filozofický časopis. – Praha: ČAV, 1986. – Ročník XXXIV. – № 3. – S. 333-349.
38. Friederici Angela D. The Temporal Organization of Language: Developmental and Neuropsychological Aspects // Communicating Meaning: The Evolution and Development of Language. – Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 1996. – P. 173-186.
39. Ivănescu G. Le temps, l'aspect et la durée de l'action dans les langues indo-européennes // Mélanges linguistiques i publiés a l'occasion du VIIIe Congres International des linguistes a Oslo, du 5 AU 9 AOUT 1957. – Bucarest, 1957. – P. 23-61.
40. Johnson Marion R. A unified temporal theory of tense and aspect // Syntax and Semantics: Tense and Aspect. – Vol. 14. – London: Academic Press, 1981. – P. 145-175.
41. Kurylowicz J. Problemes de linguistique indo-europeene. – Wroclaw; Warszawa; Kraków; Gdańsk: PAN, 1977.
42. Robins R.H. The Yurok Language: Grammar, text, lexicon // University of California Publications in Linguistics. – Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1958. – Vol. XV.